

KELİMELER VE DÜŞÜNCE

*“Kavga insanla kader arasında değil artık,
insanla kelime arasında...”*

Cemil Meriç

Sokakta yürüyorsunuz ve yanınıza elinde mikrofonu, yanında kameramanı ile televizyoncu olduğu belli bir bayan yaklaşıyor, önce affınızı istirham ediyor ve ardından soruyor size: “Endoplazmik retikulum hakkında ne düşünüyorsunuz?” Sonra da mikrofonu o eşsiz görüşleri ortaya serecek olan ağzınıza doğru uzatıyor. Şimdi ne olacak? Eğer lisede biyoloji dersi görmüşseniz biraz şanslısınız; “İyi bir şeydir, hücrede bulunur, böyle kargacık burgacık şekillidir...” filan diye bir şeyler söyleyebilirsiniz. Peki, ya anlamını hiç bilmiyorsanız? Hayatınızda ilk defa duyduğunuz bir terim hakkında görüş bildirebilir misiniz?

Diyelim ki siz öyle boş boş bakarken, televizyoncu bayan olayın vahametini kavrayıp “Eh, madem o zaman siz de ‘cari açık’ hakkındaki düşüncelerinizi paylaşın bizimle” deyiverdi. Hay Allah, bu da neredeyse her gün duyduğunuz bir şey ama ne demektir bilmiyorsunuz ki... Hani memleketteki muhasebe hesabının tam denk gelmemesiyle ilgili falan bir durum ama teferruatı hakkında hiçbir malumatınız da yok. Sanırım ilk yapacağınız şey, uygun bir bahaneyle mikrofon menzilinın dışına çıkmak olurdu.

Aynı televizyoncu bayan eğer size futbol, siyaset, ekonomik gidişat, çağdaşlık, din, insan hakları yahut bilimsel düşünce meselelerinden birini sorsa işiniz ne kolaydı, değil mi? Söyleyecek iki üç laf hemen bulunabilirdi bu konularda. Siz üzerinde hiç düşünmemiş, “Bu ne demektir acep?” diye hiç kafa yormamış olsanız da fark

etmez, çünkü o konularla ilgili konuşan o kadar çok insan gördünüz ki bu kadar kafadan ses çıkabildiğine göre siz de kendinizi konuşmaya yetkili görüyorsunuz haliyle. Korkmayın, kapatın gözünüzü; ne kadar çok lafın aklınıza geleceğine siz de şaşacaksınız.

Kavga, insanla kelime arasında...

Cemil Meriç, *“Mefhumların kâh gülünç kâh korkunç maskelerle raksa çıktığı bir karnaval balosu fikir hayatımız. Kavga insanla kader arasında değil artık, insanla kelime arasında...”* diyor *“Bu Ülke”*de. İlk okuduğumda zihnimde çok fazla yankı yapmamıştı bu ifadeler, ta ki yaşım biraz kemâle erip de kelimelerin düşünceyi ifade etmedeki anlamını kavramaya başlayana kadar.

Özellikle etrafımdaki tartışmalara taraf olmadığım o mesut zamanlarda, fark ettim ki insanlar kavramların değil, kendi zihinlerindeki taraflı ve muğlak, çoğu kez üstünkörü didiklenmiş ve şüphe edilmemiş temsilleri üzerinde kavga ediyorlar. Tarifini nesnel olarak yapamadığımız kavramlar, düşüncelerimizi ifade etmediği gibi yeni kavgalar için de adeta zemin hazırlıyor ve bizleri sonuçsuz tartışmalarda takatsiz, etkisiz ve bilinçsiz bırakıyor.

Meriç’in yukarıdaki ifadelerinden de ilham alarak sıklıkla duyduğumuz birçok kavrama ve onların etrafında dönen tartışmalara baktığımızda, tartışmaların çoğunlukla kavramın anlamındaki belirsizlik (muğlaklık) nedeniyle sürdüğünü görebiliriz. Dahası bu belirsizlik, çoğu zaman adeta istemli olarak korunur gibidir. Biri çıkıp da “Yahu önce şu kavramın bir tarifini yapalım, ondan sonra tartışalım” dediğinde kızgın sesler yükselir ve “Ne lüzumu var canım, var ya tarifi işte!” gibisinden kestirme kurnazlıklara başvurulur. Çünkü tartışmacıların birçoğu bu belirsizlikten, bu puslu havadan beslenir. Yani istenen çözüm değil, tartışmanın veya kavganın bizzat kendidir.

İncelikli düşünmenin ve çözümlemeci (analitik) kafa yapısının oturmadığı bir toplumda bu durumu normal kabul etmek gerek. Bu vakıayı görmezlikten gelerek sorunlara çözüm arama yahut aydın/

entelektüel olma peşinde koşmak da beyhude bir çabadır. Amacınız eğer kuru gürültü ile vakit öldürmek ise böyle bir ortam tam size göredir. Zira hiçbir şey çözülemediği için, ana amaç olan tartışma da hiç bitmez. Fakat yine Meriç'in ifadesi ile “düşünce namusu”, bizi birkaç adım daha atmaya zorlamalı.

Teknik olarak bakacak olursak, kullandığımız veya tartışma konusu ettiğimiz her kelimenin yahut kavramın öncelikle kelime köklerini (etimolojisini) şöyle bir incelemek faydalı bir alışkanlıktır: “Bu kelimenin kökeni nedir? Tarih boyunca hangi anlamlarda kullanılmıştır? Hâlihazırda hâkim olan durum (konjonktür) gereği hangi anlamlarda kullanılır olmuştur? Bu yeni anlamları esas anlamıyla gerçekten ilişkili midir, yoksa bu yeni anlamlar kelimenin üzerine bir şekilde iliştirilmiş midir? Bu kelime herhangi bir gerçeği karşılamakta mıdır, yoksa yapay olarak mı üretilmiştir? Kişiler arasında farklı anlamlarda kullanılmakta mıdır? Eğer kullanılmakta ise anlamlar arasında zıtlık ilişkisi var mıdır? Varsa neden vardır yahut hangi anlam gerçeğe daha yakındır?”

Anlamına hâkim olmadığımız kavramlar hakkında hemen fikir beyan etmek için inanın herkesin sizin kadar iyi bahaneleri vardır. Örneğin; konuyla ilgili yeni bir şeyler okumuş, yıllardır bir şeyler dinlemiştir ve anneannesinin teyzekızı “hacı” olduğu için dinî meselelerde, birkaç popüler bilim kitabında karşısındaki konuya rastlamış olduğu için de bilimsel mevzularda “derin” bilgi sahibidir(!). Dolayısıyla önce konuşmaktan ziyade susmanın bir insan erdemi olduğunu hatırlamak bu açıdan faydalı olabilir. Eğer zihninizde düşünülmüş ve tanımı tarafınızca oturtulmuş bir gerçek varsa, o, bir biçimde ihtiyaca binaen ortaya çıkar ve görevini hakkıyla ifâ eder. Fakat guguklu saat misali, sunulan her fırsatta konuşmaya kalkmak, bu devrin müzmin hastalıklarından biridir.

Anlam bulutları

“Zihnimiz kelimelerden kuruludur” desek abartmış olmayız. Kelimeler ve kullandığımız lisan, düşünce biçimimizi dahi yönlendirir

ve tüm hayatımıza yön verme konusunda tartışılmaz bir paya sahiptir. Zira düşünce kalıplarımız, hatta zaman ve mekân algılamamız bile kullandığımız lisanın dilbilgisi, söz kurulumu ve ses kurallarıyla çok yakından ilişkilidir. Sadece kişisel tecrübelerimizin şekillenmesinde değil, toplumumuzun kültürel altyapısının bize yansımaları konusunda da dil ve sözlü iletişim, vazgeçilemez bir öneme sahiptir.

Bir lisanda kullanılan her kelimenin kendisi ve türemişleriyle birlikte, kelimeleri kullanarak düşünen zihnimizin işlemedeki tutarsızlıkları en aza indirgeyen ve manaları zenginleştiren geniş bir “anlam bulutu” vardır. Zihnimiz, depoladığı bilgileri bir bilgisayarın birbirinden bağımsız dijital verileri depolaması gibi değil, birbiriyle ilişkili yığınlar ve ağlar şeklinde kaydeder. Bu yüzden hafızamızdaki bileşenler (kelimeler, isimler, kavramlar, görüntüler, sayılar vs.), keskin sınırlarla birbirinden ayrılmış yahut yalıtılmış değildir. Her bir kelime, her bir kavram, her insanın zihninde farklı ve yegâne olmak üzere, kendine has bir anlamlar ağına bağlıdır. Dolayısıyla zihnimizdeki kelime ve kavramları ayrıık dosyalar halinde depolanmış bileşenlerden ziyade, sınırları belirsiz, bulutsu bir ilişkiler ağı şeklinde tasavvur etmemiz gerçeğe çok daha uygundur. “Elma” kelimesinin zihninizde nelere bağlı olduğuna bir bakın: Kırmızı, tatlı, yaz, serinlik, ekşilik, vitamin, sağlık, tohum, ağaç, manav, fiyat, enflasyon, tarım, çevre... İlişkiler hesaplanamayacak kadar karmaşıktır ve her kavram, aynen diğerleri gibi tüm kavramlarla bir şekilde bağlı ve ilişkilidir.

Bu bulutsu hafıza yapısının bir başka önemli özelliği ise her bir kavram ve kelimenin etrafındaki karmaşık bağlantı yapısının her yeni öğrenilen kavramla birlikte değişmesidir. Bu çarpıcı özellik, “bulut” benzetmemizi daha da anlamlı kılıyor. Nasıl ki gökteki bulutlar sürekli şekil değiştirip akarak biçimden biçime giriyor, görünüp kayboluyor ve yeni biçimler oluşturuyorsa zihnimizdeki anlam bulutları da buna çok benzeyen bir tarzda hareket ediyor. Her okuduğumuzda ve her öğrendiğimizde, zihnimizin içindeki kavramsal ilişkiler üzerinde her düşündüğümüzde, gökyüzündeki bulutlar gibi

beynimizdeki temsiller de sürekli değişiyor. Düşünmek bile tek başına son derece belirgin değişiklikleri oluşturmak için yeterlidir. Anlam bulutları ne kadar geniş ve ne kadar karşılıklı çapraz bağlantıya sahipse, zihinsel dünyanın da o oranda zenginleşeceğini, çağrışım havuzunun o derece verimli olacağını rahatlıkla söyleyebiliriz. (Beyindeki bu garip örüntü depolama mekanizmasının detaylarını “Kaos’a Dair” bölümündeki “Çekerler, Kalıplar, Bilinçler ve Beyinler” başlıklı kısımda tartışacağız.)

Zihnimizdeki kelimeleri altı boş ezberler olarak depolamak, anlam bulutlarını son derece dar ve sınırlı hale getirir. Halbuki kelimelerin anlam kökenlerini öğrenip ifade zenginliğimizi arttırmaya yönelik göstereceğimiz her çaba, zihnimizin zenginliğine doğrudan katkı yapacak, kurabileceğimiz bağlantıların sayısını hesapsız ölçüde arttıracaktır. Kelime ve kavramların çokluğu, zihinsel dünyamızın sınırlarının doğrudan bir göstergesidir. Kökeni ne olursa olsun, meramımızı anlatan kelimeler, artık bizimidir.

Lisanımız, yani kullandığımız dil işte bu kadar önemli. Günlük hayatta, belki kolaylık olsun diye ya da güncel modaya istinaden çoğu kez dilimizi doğru kullanmıyor, ona gereken özeni göstermiyoruz. Fakat bunun bedeli sandığımızdan çok daha ağır. Kelimelerimize ve kavramlarımıza gereken özeni göstermediğimiz takdirde, bu kavramları oyuncak edenlerin elinde oyuncak olmaktan kurtulamayız.

Peki, düzeltmeye nereden başlamalı? Bir sonraki sosyal medya güncellemenizde imla kurallarına dikkat edip ifade etmediğiniz şeyi birkaç farklı kelimeyle belirtmeye başlamayı deneyebilirsiniz. Kısa bir süre sonra şaşırtıcı değişimi siz de fark edeceksiniz, takipçileriniz de... Yeter ki vazgeçmeyin ve lisanınızın “zihninizi” demek olduğunu hem kendinize hem de çevrenizdekilere sıklıkla hatırlatın.

LİSAN NEDİR?

“Dilinizin sınırları, dünyanın sınırlarıdır...”

Ludwig Wittgenstein

Dil yahut lisan, bildiğimiz anlamıyla sadece insanoğluna has ve çok özel bir iletişim becerisidir. Öyle karmaşık bir yetenektir ki bilinen evrendeki en karmaşık biyolojik organizasyon olan beynimizde geniş bir alan, sadece bu işleve özel olarak ayrılmış durumdadır. Birçok insanda, bilhassa beynin sol-ön tarafındaki özel bölgelerle kontrol edilen dil işlevi, insana has zihinsel özelliklerin belki de en önemlisi olarak nitelenebilir.

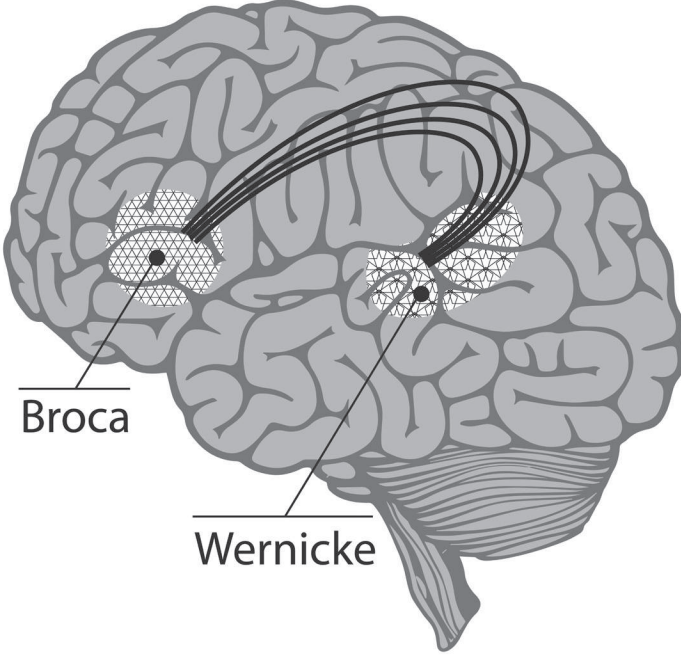
Hepimiz, doğuştan bir kusur olmadığı takdirde gayet yetkin ve dinamik bir “dil öğrenme” yetisiyle doğarız. Bu yetenek, bugün bilebildiğimiz kadarıyla tüm beyin kabuğu (korteks) yapılarının sağlıklı olarak iş görebilmesine bağlı olmakla birlikte, özellikle beynimizin ön bölgelerindeki özel bazı alanların varlığı ve faaliyetleri sayesinde mümkün olur. Bu bölgeler işlevlerini sağlam bir şekilde yapabiliyorsa, herhangi bir lisanı öğrenebilmek için gereken hemen tüm donanıma sahibiz demektir.

Erken çocukluk çağlarında konuşmayı öğrenen miniklere baktığımızda, bu lisan yeteneğinin ne kadar mükemmel bir şekilde organize edildiğini izleme şansı yakalarız. İlk aylarda sadece anlamsız sesler çıkarabilen bebekler, bir yaşlarından sonra ses birimleri (fonemler) ile iletişim kurmaya başlarlar. Bunun öncesinde bebeklerin beyinleri, etraflarında duydukları sesleri sınıflandırarak ileriki yıllarda kazanacakları konuşma yetenekleri için gerekli değişikliklerin oluşmasıyla meşguldür. Bu sayede bir yaşını takip eden dönemlerde anlamlı sesler çıkarılmaya başlanır.

İki yaşından sonra basit kelimelerle cümleler kurabilecek bir yetkinliğe erişir insanoğlu. Bunun ardındansa daha karmaşık cümleler gelir. İşte bu dönemler, çocukların “boyundan büyük laflar ettiği” dönemler olarak bilinir. Bu gelişimi izlemek, bizi basit bir gerçekle karşı karşıya bırakır: İnsan beyni, lisan öğrenmek üzere kurgulanmış biyolojik bir yetenekle doğar. İşin ilginç yanı, bu yeteneğin öğrenilen lisandan bağımsız olduğudur. Türkiye’de doğan bir Türk çocuğunu yaşamının ilk aylarından itibaren -sözelimi-Japonya’da büyütecek olursanız Japonca’yı anadili olarak rahatlıkla öğrenebildiğini görürsünüz.

Tüm bunlar olurken sadece bebeğin davranışları değildir değişen, bebeğin beyni de yapısal olarak büyük bir farklılaşma gösterir. Öğrendiği lisana göre şekillenen lisan bölgelerinin yanısıra etrafındaki dünyayı algılama, değerlendirme, yorumlama gibi özellikleri de öğrendiği dille paralel olarak gelişmeye başlar. Çok fazla sayıda sinir hücresi içeren insan beyni, doğumdan itibaren olgunlaşması esnasında hücrelerinden önemli bir kısmını kaybeder ve bu sayede belli bazı işlevleri layıkıyla yerine getirecek en uygun sinirsel bağlantıları sağlama imkânına kavuşur. Bu dönemlerde beynin yeni bağlantılar oluşturma hızı da inanılmazdır. Örneğin; bir insanın anne karnından doğum sonrası 10 yaşına gelene kadar, beyninde ortalama olarak her saniye 1,8 milyon kadar yeni bağlantı kurulduğu hesaplanmakta. İşte bu karmaşık ve kaotik mekanizmalar sayesinde her birimiz farklı yetenekler ve anlayış düzeyleriyle yaşamımıza devam ederiz.

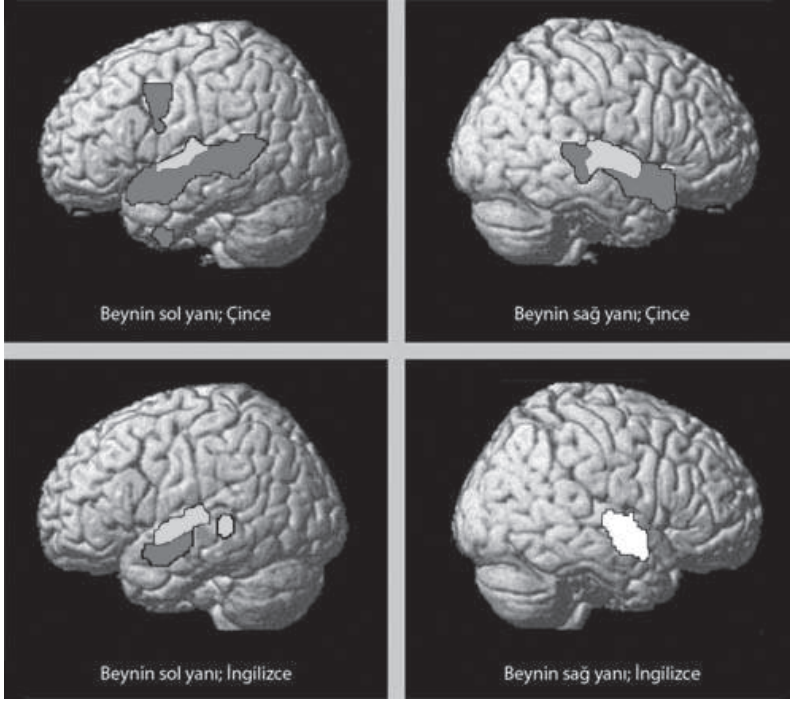

RESİM 1: Beyindeki temel lisan alanları.

Dünyayı algılama ve anlamlandırma sürecimizde kullandığımız en önemli “ara yüz” olan beynimiz, kabaca bu minvalde gelişiyor. Burada dikkatlerimizi çekmesi gereken birçok nokta var elbette. Bana sorarsanız, bunlardan en önemlisi de lisan öğrenimi (edinimi) sırasında genç beyinde meydana gelen değişikliklerin mahiyetidir. Konu dışından olanlara sıkıcı gelebilecek teknik ve anatomik terimleri bir yana bırakırsak, olan şey aslında kısaca şudur: Beynimiz, erken çocukluk çağlarında müthiş bir yeniden yapılanma süreci geçirir. Doğumdan hemen sonra birçok ihtimale hazır ve birçok gizil güce (potansiyele) sahip olan beynimiz, erken yaşamda edindiği tecrübelerle kendini yeni koşullara göre ayarlayabilme kabiliyetiyle donatılmıştır. Bu kabiliyetin hayata geçirilmesindeki en önemli faktör ise lisanıdır. Lisan, sadece diğer insanlarla ilişki kurmamıza yaramaz; aynı zamanda tüm düşünce ve hayal dünyamız, dünyadaki nesne ve olayları algılama kalıplarımız, kafamızdan

geçen fikirlerimiz, yani kısacası hemen hemen tüm zihinsel faaliyetlerimiz de öğrendiğimiz dile göre şekillenir.

RESİM 2: Çince ve İngilizce konuşan insanların ana dillerini dinlerken beyinlerindeki faaliyetleri gösteren fotoğraflar. Görüldüğü gibi Çince konuşanlar, dillerini anlamak için İngilizce konuşanlara göre daha büyük bir beyin alanı kullanıyorlar ve dolayısıyla iki lisanın birbirlerinden sadece yapı açısından değil, beyinde değerlendirme açısından da önemli farkları olduğu ortaya çıkıyor. Bu fotoğraflardaki farklılıklar, farklı lisanslar konuşanların beyinlerindeki işlevsel bağlantıların da farklı olduğunun bir işareti... (Türkçe konusunda yapılmış benzer bir çalışma henüz olmadığından bu konuda ayrıntılı bilgi veremiyorum.)

Oliver Sacks, “Sesleri Görmek (Seeing Voices)” adlı kitabında 11 yaşındaki Joseph adlı bir hastanın durumunu anlatıyor. Önceden zekâ özürü zannedilen Joseph’in, sonradan sadece işitme engelli olduğu ortaya çıkmış. Çocuk üzerinde yapılan çalışmalardan sonra Sacks şunları söylüyor: “(...) Joseph görüyor, ayırt ediyor, sınıflandırıyor ve kullanıyordu. Algısal sınıflandırma ve genellemeyle ilgili herhangi bir sorunu yoktu. Fakat görünüşe bakılırsa bunun çok ötesine de geçemiyordu. Soyut fikirleri aklında tutamıyor, planlayamıyor,

oynayamıyordu. Görüntüler, hipotezler yahut olasılıklarla başa çıkamıyor, hayalî veya mecazî bir dünyaya giremiyordu. Şimdiye sıkışıp kalmış, düz anlama ve anlık algılara kısırılmış gibi bir hali vardı...”¹

Görünen o ki Joseph, işitemediği için bir dil geliştirememiştir ve dil geliştiremediği için de yüksek zihinsel işlevlerinin birçoğunu yerine getirememektedir. Bu örnek bize, zihinsel işlevlerin kullanılmasında lisanın ne kadar merkezî bir rol oynadığını bir kez daha gösteriyor.

Bu örnek ve daha yüzlerce farklı çalışma, zihinsel süreçlerimizin doğrudan dil yetimizle bağlantılı olduğunu artık açık bir biçimde göstermektedir. Dilde yetkinleşme arttıkça, zihinsel süreçlerin kalitelerinde de oransal bir artış beklemek son derece mantıklıdır. Tersine, yani dil yetileri köreltilmiş bir kişinin veya topluluğun Joseph’inkine benzer belirtiler göstermesine ise şaşırılmamak gerekir. Zira özellikle günümüzde, toplumumuzu en çok tehdit eden hastalıklardan biri olan “Toplumsal Söz Yitimi”, etkisini tam olarak böyle bir yoldan göstermektedir (Bkz. “Celbedilmiş Toplumsal Söz Yitimi (Afazi)” bölümü).

“Bir insanın düşüncesinin sınırları, dil yeteneğinin sınırları tarafından belirlenir” dersek abartmış olmayız. Gerçekten de kelimeler, onların anlam bulutları, kelimelerin birbirleriyle ilişkileri, etimolojik hâkimiyet, mecaz ve diğer karmaşık lisan özelliklerini kullanma becerisi şeklindeki olguların tamamı, “zihinsel dünya”nın yapılandırıldığı temeli oluşturması açısından önemlidir. Dil yeteneği geliştirildikçe, dünyaya ve düşünceye dair özellikle soyut kavramlarla başa çıkabilme, bunlar üzerinde düşünce üretebilme ve yeni kavramları algılayıp bunları isimlendirebilme becerisi gelişebilir. Fakat lisan yetenekleriyle temel ve basit iletişim düzeyinin ötesine geçemeyen insanlarda zihinsel işlevlerin de çok ileri bir düzeye çıkmasını beklemek beyhudedir.

Günümüzde insanların neden birbirlerini anlayamadığını, basit kavramların etrafında nasıl bu kadar kavgaya çıkarılabildiğini,

1 Oliver W. Sacks, *Seeing Voices: A Journey Into the World of the Deaf*, 1989, s. 40.